

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR DE
JOODSCHE WETENSCHAP
IN NEDERLAND

GEVESTIGD TE AMSTERDAM

VI

AMSTERDAM — MENNO HERTZBERGER — 1940

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland laat aan de schrijvers de verantwoordelijkheid voor de in hun bijdragen verkondigde wetenschappelijke stellingen.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Titels van de tusschen 1 Juni 1933 en 31 Mei 1937 gehouden voordracht	V
→ Levensberichten van overleden leden	VIII
✓ Over Beteekenisverandering der Woorden in het Hebreuwsch (Semietisch) en andere Talen, door Prof. Dr. J. L. Palache	1
Het Plagiaat en zijn waardeering in de Joodsche Litteratuur, door I. Maarsen	41
Van Ontstaan tot Ondergang der moderne Joodsche Wetenschap in Duitschland, door Mr. H. Duitz.....	73
✓ Proeve van een Bibliographie van Geschiedenis en Methoden der Joodsche Wetenschap, door L. Hirschel	99
→ Delmedigo, Menasseh ben Israel en Spinoza, door J. d'Ancona	105
✗ Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis der Amsterdamsche Hoogduitsch-Joodsche Gemeente, door A. M. Vaz Dias	153
✗ Bibliographie van de geschriften van A. M. Vaz Dias, samengesteld naar gegevens van wijlen den auteur, door L. Hirschel	182

מוחלפת השיטה והוא פירוש רש"י על תנ"ך נאסף ונלקט מביאוריו
על התלמוד, ע"י יצחק מאהרשען א

TITELS VAN DE TUSSCHEN 1 JUNI 1933 EN 31 MEI 1937
GEHOUDEN VOORDRACHTEN.

Sinds 1938 verschijnen de jaarverslagen over de werkzaamheden van het Genootschap in druk onder toevoeging van ledenlijst. In verband hiermee en op grond van een aantal andere overwegingen heeft de Commissie van Redactie besloten de mededeelingen vanwege het Genootschap in dezen bundel te beperken tot de levensberichten van de sinds het verschijnen van den laatsten bundel overleden leden en een lijst van de titels der sindsdien gehouden voordrachten, die nog niet werden opgenomen in de in druk verschenen Jaarverslagen.

Algemeene Vergadering Zondag 11 Juni 1933.

Dr. D. E. Cohen: Een man van beteekenis op het einde der 18de eeuw: Benjamin Cohen.

L. Hirschel: Een Hebreeuwsche vertaling der Dislichia Catonis, door Dr. Jacob Michaël Weyl.

Zondag 29 October 1933.

A. M. Vaz Dias: De biographie van Uriël Da Costa (Mededeeling van nieuwe gegevens).

Zondag 3 December 1933.

Dr. M. David: Heiratsformen in den altoriëntalischen Rechtskreisen.

Dinsdag 23 Januari 1934.

Dr. Alexander Altmann: Das Wesen der Autorität im Judentum.

Algemeene Vergadering Zondag 10 Juni 1934.

I. van Esso Bzn.: Problemen van de medische demographie der Joden.

B. de Vries: Iets over de verhouding Misjna-Tosefta.

VI

Zondag 23 December 1934.

Dr. J. Lobstein: Erfelijkheid en geestelijke volksgezondheid der Joden.

Maandag 25 Februari 1935.

E. Boekman: De Joden in de jongste volkstelling.

Maandag 25 Maart 1935.

I. Maarsen: Maimonides (Synthese van Geloof en Wetenschap).

Algemeene Vergadering Zondag 7 Juli 1935.

A. S. Levisson: Uit de geschiedenis van onze liturgie (Keri'ath Sjema').

Woensdag 20 November 1935.

A. M. Vaz Dias: Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis der Amsterdamsche Hoogduitsch-Joodsche Gemeente.

Woensdag 11 December 1935.

Prof. Dr. G. Salomon: Soziologie des alten Judentums.

Woensdag 22 Januari 1936.

Dr. R. Wischnitzer-Bernstein: Die Symbolik der jüdischen Kunst.

Woensdag 26 Februari 1936.

Dr. M. David: Rechtshistorische beschouwingen over het proces van Jezus.

Woensdag 18 Maart 1936.

Siegfried E. van Praag: Marcel Proust en het Jodendom.

Woensdag 25 Maart 1936.

Prof. Dr. Bruno Kisch: Gottesglaube und Naturerkenntnis.

Woensdag 15 April 1936.

Mr. Izak Prins: Hollandsch contra Jiddisj (Een taalstrijd in het begin der 19de eeuw).

VII

Algemeene Vergadering Zondag 24 Mei 1936.

B. Gokkes: Fransch en Hebreeuwsch bij enkele 16de-eeuwsche Fransche grammatici.

Dr. Felix Falk: Die ältere jüdisch-deutsche Literatur, insbesondere das Samuel-Buch im Rhythmus der Nibelungenstrophe.

Woensdag 16 December 1936.

Dr. Helen Rosenau: Entwicklung und Einflusz der spätantiken Synagoge.

Woensdag 13 Januari 1937.

Dr. A. Wiener: Biblisches Volksleben im Palästina der Gegenwart.

Zondag 21 Februari 1937.

Prof. Dr. A. Stern: Die Philosophie der Liebe und das jüdische Denken.

Zondag 11 April 1937.

J. S. Roos: De Geschiedenis van de Joden in Suriname.

Zondag 23 Mei 1937.

Dr. B. I. Ricardo: Een onderzoek naar de criteria van den bouw der Birchoth ha-Mitswoth.

LEVENSBERICHTEN VAN OVERLEDEN LEDEN.

SAMUEL DASBERG.

Hij werd te Rotterdam op 21 Adar II 5632 = 31 Maart 1872 geboren en stierf te Amsterdam op 6 Niesan 5693 = 2 April 1933.

Reeds als kind op de Openbare School in zijn geboorteplaats viel zijnen onderwijzers zijn bijzondere begaafdheid op, en als vanzelfsprekend werd hij voor de studie bestemd. Maar op de Joodsche school ontdekte hem de toenmalige Opperrabbijn Dr. Ritter en nam hem in zijn hoede: Dr. Ritter werd zijn mentor. Zoo vertrok hij, dertien jaar oud, naar het Seminarium, waar hij gedurende zijn heelen studietijd tot de beste leerlingen behoorde. Zijn mentor heeft hem ook daar niet uit het oog verloren, maar zelfs zijn studiegang mede bepaald. Als gevolg daarvan legde hij — in afwijking van den gewonen loop der dingen — tijdens zijn verblijf in de Rabbijnenklassen snel achter elkaar de examens van den middelsten en den hoogsten rang af vóór het begin der universitaire studie, welke niettemin toch na het gewone aantal studie jaren een aanvang kon nemen.

In den zomer van 1893 verliet hij het Seminarium om als Leeraar der Joodsche Gemeente te Enschede op te treden. Maar, mede ook door den invloed van Dr. Ritter, verwisselde hij reeds in het volgende jaar die plaats voor het ambt te Dordrecht, dat hij verder tot het einde van zijn dienstdtijd heeft bekleed. Maar vóór zijn intrede in Dordrecht heeft hij eerst het Maggid-examen afgelegd. In zijn ambtstijd te Dordrecht wist hij aller harten te winnen door de warmte van zijn wezen, den tact van zijn optreden en de hooge opvatting van zijn ambt; door zijn gezonden humor, zijn treffende geestigheid, waarmee hij overal alle vreugde verhoogde; door zijn vromen zin, waar-

mede hij anderer smarten wist te temperen. Hij groeide en de gemeente groeide geestelijk met hem mede.

Hij was een volmaakt docent. Zijn eigen kinderen werden alle zijne leerlingen en zijn leerlingen werden zijn kinderen, die hem lief hadden en — waar zij ook in het leven kwamen te staan — hun liefde voor hem bewaard hebben.

Zijn liefde tot de Torahstudie heeft hem nooit verlaten en hij vond er, trots zijn vele functiën, steeds tijd voor. Gepubliceerd heeft hij weinig; alleen in sommige tijdschriften als Achawah, Halékach, de Joodsche Gids en de Vrijdagavond heeft hij nu en dan wat doen verschijnen en ook aan de geschiedenis van de Joden te Dordrecht heeft hij zijn aandacht gewijd. Tal's kalender heeft hij een aantal jaren achtereen tot aan het einde van zijn leven van hem kenmerkende bijschriften voorzien.

Gepolemiseerd heeft hij zoo goed als nooit, ook niet, wanneer zijn gemoed ertoe in opstand kwam. Want strijden was hem vreemd.

Gelijk hij naar binnen zijn gemeente leidde, trad hij als geestelijk leider in het Jodendom naar buiten op. Was hij bemind als leeraar, vriend en raadsman, niet minder werd hij als kanselredenaar vereerd.

Aan de gymnasia te Dordrecht, te Gorinchem en te Rotterdam doceerde hij Hebreeuwsch.

Bij zijn vertrek uit zijn ambt en uit de stad zijner inwoning, bereidde de burgerlijke gemeente, met den Burgemeester aan het hoofd, hem op 1 April 1932 een luisterrijk afscheid, waarbij de Burgemeester hem in een warme toespraak zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau mededeelde. Niet minder treffend was het massale afscheid van zijn gemeente. Daar was het, dat Opperrabbijn Davids hem met den Morétitel onderscheidde en hem zoo de welverdiende, schoonste Torahkroon op het hoofd plaatste.

Daarna werd zijn verlangen om in Amsterdam te mogen wonen bevredigd. Een verlangen, dat alleen bestond in den wensch om zich daar, vrij van alles, aan Limmoed Thorah te kunnen wijden. Zij, die zijn leven daar gezien hebben, weten,

hoe hij daar zelf gestudeerd heeft en anderen van zijn onder-richt en zijn ervaring heeft doen genieten. Die tijd is kort ge-weest. Slechts één jaar. Maar hij heeft dat jaar gesmaakt als tien lange, mooie jaren.

S. PH. DE VRIES Mzn.

M. VAN GELDEREN.

Door den dood van ons medelid, wijlen M. van Gelderen, op 29 December 1937 werd de levensdraad afgesneden van een man, die in arbeid voor het Jodendom zijn hoogste bevrediging vond. Hij heeft voor het Jodendom gewerkt in verschil-lende kwaliteiten, op posten van den meest verscheiden aard; de grondtoon van zijn leven was, zijn onbedwingbaar verlan-gen de Joodsche wetenschap te beoefenen en te verbreiden: de bijbelsche en de talmudische, maar ook de z.g. nieuwere Jood-sche wetenschap.

Mozes van Gelderen werd te Heusden geboren op 22 Augustus 1878. In zijn jeugd vestigde de familie zich te Rotterdam, waar hij de aandacht trok van den opperrabbijn Dr. B. L. Ritter, onder wiens leiding hij zich bekwaamde tot godsdienst-onderwijzer van den laagsten en later van den middelsten rang. Te Rotterdam was hij werkzaam als godsdienstonderwijzer aan de school Lombardstraat, totdat hij in 1900 als hoofd der burgerschool naar Groningen geroepen werd. Opperrabbijn van Loen zag in hem den geschikten man, om de jeugd te lei-den en het godsdienstig leven te Groningen tot grooter bloei te brengen. En van Gelderen stelde de verwachtingen niet te leur. Onder leiding van den heer van Loen studeerde hij verder en legde met goed gevolg de examens van godsdienstonderwijzer van den hoogsten rang en darsjan af. Hij werd leeraar van

godsdienstige vereenigingen en toonde als prediker in hooge mate de gave des woords te bezitten. De grootste voldoening vond hij echter als leider van leer oefeningen in het Groning-sche Beth Hamidrasj. Hij wist met scherpzinnigheid, met ge-voel voor zuivere methodiek de onderwerpen te analyseeren, de leerstof te ordenen en klaar voor te dragen, zoodat de aan-dacht voortdurend geboeid en de studie tot een genot voor de hoorders werd. Opperrabbijn Hamburg, de opvolger van van Loen, die niet gul was in zijn waardeering, schonk hem den Choweir-titel. En na den dood van Opperrabbijn Hamburg, toen de heer van Loen te 's Gravenhage, zich belastte met het interimaat van Groningen, droeg deze de waarneming van de dagelijksche godsdienstige leiding van het ressort aan van Gel-deren op. Ook gedurende de ziekte van opperrabbijn Asscher verzorgde van Gelderen de ressortale godsdienstige belangen.

Van Gelderen's opvatting van Jodendom bracht hem tot de Agoedas Jisroeil, in welke organisatie hij een vooraanstaande plaats innam. Hij schroomde, indien noodig, den strijd niet. Desniettemin hebben alle geestelijke autoriteiten, die hem aan het werk hebben gezien, mannen van uiteenloopende inzichten op „politiek” gebied, zijn verdiensten erkend. De gemeen-schappelijke liefde voor het Jodendom overbrugde de ver-schillen.

In zijn Groningschen tijd ging de heer van Gelderen tot een anderen staat des levens over en trad hij in een commercieel bedrijf. Hij werd van ambtenaar kerkeraadslid en vereeni-gingsbestuurder. Zijn nieuwe maatschappelijke positie ge-bruikte hij om het Jodendom nog beter dan in ambtelijke loop-baan te dienen. De Groningsche gemeente erkende dit en eer-de dit. Bij den 25sten verjaardag van zijn vestiging in Gro-ningen en bij zijn afscheid van de gemeente in 1927 — toen hij naar Amsterdam vertrok — ontving hij daarvan de ondub-belzinnige bewijzen.

Zijn arbeid te Amsterdam was een voortzetting van dien te Groningen. In de vereeniging Reisjies Chogmoh was hij een geliefd Kourei; voor talrijke vereenigingen trad hij als spreker

op en hij wist ieder onder de bekoring van zijn vurig en leerrijk woord te brengen. In de vereeniging Benei Teimon ontplooidde hij ten volle alle talenten waarover hij beschikte. Als organisator, als initiator, als leeraar, als prediker, als leider heeft hij zich voor dit stadskwartier blijvende verdienste verworven. Eenige weken na zijn afscheidsrede in de vereenigingssynagoge, na de inwijding der gemeentesynagoge ontstiep hij plotseling — zijn taak op aarde was volbracht.

Als herinnering aan het wetenschappelijke streven van van Gelderen zullen bewaard blijven de vele redevoeringen die hij heeft gehouden, waaruit een wetenschappelijke geest spreekt en de artikelen, die hij in den loop des tijds in verschillende persorganen heeft geschreven. Stippen wij nog aan, dat hij eenige jaren de bijschriften van den z.g. Tal's kalender leverde. Last not least zij vermeld de rede, die hij als secretaris van de afd. Groningen van Achawah op 13 Juli 1904 hield — opgenomen in het Mbl. Achawah van Nov., Dec. 1904 en Jan. 1905 — over de Wetgeving van Hammurabi. Hij nam daarin als eerste uit onzen kring stelling in den „Babel-und-Bibel“-strijd, ontketend door Prof. Friedrich Delitzsch en toonde daarbij zoowel een zin voor gezonde historische kritiek als onwankelbaar geloof in de Joodsche overlevering.

In M. van Gelderen heeft het Jodendom een ijverig werker, de rabbijnsche wetenschap een ernstig beoefenaar, de Joodsche gemeenschap een talentvol leeraar verloren.

L. D. STAAL.

MR. J. HAMBURGER A.Dzn.

Mr. Jacob Hamburger A.Dzn werd geboren te Utrecht op 25 Tebeth 5628 (20 Januari 1868). Zijn vader Abraham David Hamburger was de stichter van de Koninklijke Lood- en

Zinkpletterijen A. D. Hamburger. Hij bracht ook als voorzitter van de Joodse Gemeente te Utrecht veel goeds tot stand, zo was aan hem te danken de benoeming tot Rabbijn van Jacob Hoofiën, een der eerste leerlingen van het Seminarium na de reorganisatie door Dr. J. H. Dünner. Zo groeide Jacob Hamburger op in een milieu, waar de Joodse gemeentebelangen met toewijding werden gediend.

Hij studeerde aan de Utrechtse Universiteit in de Rechten en volgde met bijzondere belangstelling de colleges in Romeins Recht van Prof. Dr. J. C. Naber. Het pleit zeker voor zijn eigenschappen, dat hij de lievelingsleerling werd van dezen vermaarden, maar ook gevreesden hoogleraar. In 1894 promoveerde hij te Utrecht op een proefschrift getiteld: „Het rechtskarakter van het iusiurandum voluntarium naar Romeinsch Recht“; later verschenen in vaktijdschriften nog talrijke artikelen van zijn hand op het terrein van het Romeinse Recht.

Op uitnodiging van Prof. Naber nam hij tijdens diens afwezigheid het lectoraat waar in het Romeinse Recht, welk lectoraat hij op 3 October 1910 aanving met een openbare les over: De Praetor urbanus en het recht. Als waarnemend advocaat-fiscaal van land- en zeemacht in het Hoog Militair Gerechtshof, toen te Utrecht gevestigd, heeft hij jarenlang het militaire strafrecht gediend; ook op dit gebied publiceerde hij. In 1919 verscheen te Groningen S. Bonfante: Grondbeginnselen van het Romeinsch Recht, voor Nederland bewerkt door J. Hamburger A.Dzn. Volgens deskundigen was het veeleer een nieuw werk geworden, dat het origineel verre overtreft.

Zijn directeurschap van de lood- en zinkpletterijen beperkte zich tot juridische adviezen. Hij vervulde echter tal van bestuursfuncties, o.a. aan de Vereeniging voor zedelijke verbetering van gevangenen; aan Pro Iuventute, aan de Vereniging tot wering van Schoolverzuim.

Een groot gedeelte van zijn leven heeft Mr. Hamburger gewijd aan Joodse aangelegenheden, zeer in het bijzonder aan de Utrechtse Gemeente, die hij van 1907 tot zijn over-

lijden in 1935 als voorzitter heeft gediend. Hij wist de Opper-rabbinaal zetel in Utrecht te vestigen en deze vestiging aldaar door een fonds te garanderen. Onder zijn leiding kwam in 1926 de verbouwing en uitbreiding van de Synagoge tot stand. Ook grote landelijke Joodse organisaties legden beslag op zijn kunnen. In de Permanente Commissie tot de Algemeene Zaken van het Kerkgenootschap verloochende hij zijn voorliefde voor nauwkeurige juridische analyse van reglementen niet. Jarenlang was hij Curator van het Nederlandsch Israëlitisch Seminarium.

De Joodse wetenschap in engere zin diende hij door zijn gestadige Talmoedstudie speciaal van het tractaat Sanhedrin. Wijlen Opperrabbijn M. Monasch vereerde hem met de Choweititel en de Jeschiwah van Montreux, die hij des zomers veel bezocht, ook met de Moreh-titel. Ook het historische onderzoek had zijn aandacht. In 1918 verscheen als dl. VI van de Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht van zijn hand: „De Armenzorg in de Nederlandsch-Israëlitische Gemeente te Utrecht”. Hamburger was het ook, die aan ondergetekende opdracht gaf tot leveren van geschiedkundige bijdragen voor de Gemeente en hem wist te doen belasten met de inventarisatie der Joodse archieven. Voor het Joodse archiefwezen is hij in de Centrale Commissie herhaaldelijk in de bres gesprongen. In het Bestuur van ons Genootschap had hij zitting vanaf de oprichting tot hij meende, dat een ander zijn plaats ambieerde.

Geen wonder, dat te Utrecht iedereen hoog opzag tegen dezen veelzijdigen werker, die onbetwistbaar gezag genoot in de maatschappelijke wereld, en in wien de Joodse Gemeente welhaast belichaamd scheen. Hij was voor velen vraagbaak en raadgever.

Na een langdurig en smartelijk lijden overleed hij op 6 Sjewat 5695 (9 Februari 1935); in Utrecht en daarbuiten blijft hij onvergeten,

Dr. JAC. ZWARTS.

L. HERTZBERGER.

Leopold Hertzberger werd geboren te Eindhoven op 17 Mei 1871. Hij studeerde geneeskunde aan de Universiteit te Utrecht, waar hij in 1894 het artsdiploma verwierf.

26 Jaar later promoveerde hij tot doctor medicinae aan de Universiteit te Amsterdam op een proefschrift, getiteld: Spondylosis rhizomelica en hare pathogenese (1920).

In 1895 had hij zich te Sneek gevestigd als arts. Hij had en hield groote belangstelling voor de ontwikkeling der geneeskunde, en na de ontdekking der Röntgenstralen voelde hij zich tot de studie daarvan in sterke mate aangetrokken. Hij begaf zich naar Berlijn en Hamburg om zich de theoretische en praktische kennis dezer nieuwe ontdekking en hare toepassing voor de praktijk der geneeskunde eigen te maken. Sedert 1901 was hij werkzaam als Röntgenoloog. Hij ontwikkelde zich ten slotte tot specialist der stofwisselingsziekten en vestigde zich als zoodanig te Amsterdam. Na een zeer ingespannen leven in zijn beroep en als sociaal werker op verschillende gebieden overleed hij te Mondorf in Luxemburg op 62-jarigen leeftijd, op 19 Juni 1933.

Naast zijn belangstelling voor de geneeskunde — hij schreef artikelen in medische tijdschriften, over colica mucosa, myxoedeem, en Ziekte van Basedow, asthma, het Röntgenbeeld der wervelverstijving — voelde hij zich bijzonder aangetrokken tot het sociale werk.

Te Sneek fungeerde hij vele jaren als voorzitter van het Roode Kruis en als voorzitter van den Volksbond tegen drankmisbruik; herhaaldelijk werd hij gekozen als voorzitter van den medischen kring Friesland en als afgevaardigde naar de jaarvergaderingen van de Nederl. Mij. v. Geneeskunde, waarvan hij ook als lid van het Hoofdbestuur heeft gefungeerd. Hij was regent van het Oldenburger Weeshuis, interesseerde zich voor de verzorging der half-weezen en bracht de melkvoorziening in geheel nieuwe banen. Hij richtte de Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Sneek op, nam het initiatief tot de stichting van de Vereeniging voor Openbaar Lees-

zaalwezen in Friesland en gaf den stoot tot het systeem van filialen, correspondentschappen en provinciale voorziening, welke thans nog geregeld is, volgens het door hem opgestelde schema. In het Gedenkboek van de Centr. Vereeniging voor Openbare Leeszaalen in Nederland wordt vermeld, hoe Dr. L. Hertzberger het pionierswerk in Friesland deed. Door zijn bemoeiingen op dit gebied, heeft hij ook met succes de samenwerking van de Ver. van Openbare Leeszaalen te Amsterdam met de Ver. De Joodsche Boekerij tot stand weten te brengen, waardoor deze, onder de auspiciën der Loge Hilleel der I. O. Bnei-Brith opgerichte vereeniging gastvrijheid kon genieten in het filiaal der Openbare Leeszaal a. h. Coöperatie-Hof te Amsterdam. Als haar eerste voorzitter opende Dr. Hertzberger deze boekerij in Mei 1933.

Dr. Hertzberger gaf zich ook met volle overgave aan het Jodendom in al zijn uitingen, op synagogaal, gemeentelijk, sociaal en wetenschappelijk terrein. Talrijke artikelen in Joodsche tijdschriften, als in Halekach (1910—1912) over: „Wat is Semitisch?“, „Het eedsvraagstuk en de Joden“ en zijn voordracht in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap, getiteld „De Joodsche Psyche“ (résumé in Bijdragen en Mededeelingen v. h. Genootschap, No. IV, 1928, blz. 93) leggen hiervan getuigenis af.

Van zijn werk op Joodsch-sociaal gebied blijft zijn stichting voor de verzorging van het Joodsche zwakzinnige kind, „De Rudelsheim-Stichting“, voor het nageslacht getuigen.

De nagedachtenis van deze bijzondere persoonlijkheid zal blijven voortleven in de Joodsche Gemeenschap van Nederland, gebonden aan een werk, waarin het beste, dat in hem huisde, tot uiting is gekomen.

v. E.

A. S. ONDERWIJZER.

Abraham Samson Onderwijzer werd geboren op 24 Tammoez 5622 (27 Juli 1862) te Muiden. In 1873 werd hij als leerling toegelaten tot het Ned. Isr. Seminarium te Amsterdam, in 1880 tot de Universiteit aldaar. Hij slaagde in 1884 voor het candidaatsexamen in de klassieke letteren, in 1883 voor het Moré-examen.

Reeds in 1888 werd hij benoemd tot Rabbijn der Ned. Isr. Hoofdsynagoge. Na het overlijden van Opperrabbijn Dr. J. H. Dünner in 1911 nam hij met zijn toenmaligen collega, Rabbijn J. Vredenburg, het Opperrabbinaat van het Syn. Ressort Noord-Holland waar. In 1917 werd hij benoemd tot Opperrabbijn.

Gedurende den tijd van 1902 tot 1917 fungeerde hij als secretaris van Pekidim en Amarcalim der Israël. Gemeenten in het Heilige Land, gevestigd te Amsterdam en leidde in deze functie tal van belangrijke conferenties in het buitenland, was in correspondentie met de voornaamste Joodsche geleerden in Palestina en daar buiten.

In 1895 verscheen zijn vertaling van den Pentateuch met verklarende vertaling van Rasjje's commentaar.

In den derden bundel van de Bijdragen en Mededeelingen van ons Genootschap (Feestbundel L. Wagenaar) droeg hij bij, door het schrijven van een halachisch artikel, onder den titel: „Eenige opmerkingen omtrent בנין אב“.

Door een predikatie ter Nieuwe Synagoge in 1885 gaf hij den stoot tot de oprichting van de Vereeniging van Joodsche werklieden en kantoorbedienden „Betsalel“, waarvan hij tot zijn dood eere-voorzitter bleef en wier arbeid hij met alle kracht steunde.

Een aantal jaren was hij lid van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op het Openbaar Lager Onderwijs, later penningmeester en ten slotte vice-voorzitter van de Vereeniging Kennis en Godsvrucht, die het werk van het Instituut H. Elte, een Joodsche bijzondere school, overnam en uitbreidde.

Zijn medeleven met het lot der in het buitenland vervolgde Joden toonde hij als voorzitter van Hachnosas Ourechiam, als bestuurder van „Israel" en als eere-voorzitter van de Nederl. Afdeeling der Alliance Israélite Universelle.

Touro-studie stimuleerde hij als voorzitter van Reisiejes Chogmo en Hougei Das.

Tot de oprichting van de Joodsche Boschkolonie, na één jaar met de Vacantiekolonie te Wijk aan Zee samengesmolten tot Jozeboko, heeft hij mede het initiatief genomen, terwijl de stichting en uitbreiding van Beis Jisroeil voor een belangrijk deel mede aan hem te danken is.

Door de verandering van de structuur der Joodsche Gemeente als gevolg van de vorming van Groot-Amsterdam in 1921, waardoor de stadskwartieren buiten het centrum een groote Joodsche bevolking verkregen, die daarheen was verhuisd, zag hij de noodzakelijkheid in van het ter hand nemen van het wijkwerk, waardoor onder zijn opperste leiding de Joodsche buurtverenigingen Sjoloum Wereingoes in Noord, Benei Teimon in Zuid, Nachaliël in Oost, Rechouwous in de Indische buurt en Ahawoh Weachawoh in West ontstonden.

Bidlokalen en synagogen verrezen. De monumentale bedehuizen aan het Jacob Obrechtplein en de Linnaeusstraat, het bidlokaal aan de Lathyrusstraat en dat aan de Waalstraat werden door hem ingewijd.

Bij autoriteiten van stad en land stond hij in hoog aanzien. Onvergetelijk indrukwekkend was de toespraak door hem gehouden bij het historisch bezoek van H. M. de Koningin aan de Groote Synagoge op 1 April 1924. Hierbij voelde iedere hoorder de ontmoeting van Goddelijke en menselijke majesteit in het oudste bedehuis van West-Europa.

Bij het 250-jarig jubileum der Groote Synagoge in 1921 werd hij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau, bij zijn 40-jarig ambtsjubileum op 1 Augustus 1928 tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Zijn grondige breede kennis van de Rabbijnsche litteratuur

en zijn bezonken oordeel gaven zijn adviezen blijvende waarde.

Op Sabbath 10 Kislew 5695 (17 November 1934) werd hij naar een hooger leven opgeroepen, op Dinsdag d.a.v. te Muiderberg met vorstelijke eer ter aarde besteld.

L. H. SARLOUIS.

J. E. POLAK Jzn.

Jonas Ephraïm Polak werd geboren te Veendam 29 Juli 1853.

Hij onderging hier — en dit is kenmerkend voor de verhoudingen in een Joodse Gemeente op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw — geestelijke beïnvloeding van twee kanten: zowel die van den geleerden leraar der Joodse Gemeente J. L. Voorzanger, als die van den vooruitstrevenden doopsgezinden predikant, Antony Winkler Prins, grondlegger van de bekende Encyclopaedie. Voornamelijk aan de invloed van den laatste was het te danken, dat de begaafde jonge man — hij had in 1872 het eindexamen der Latijnsche school te Veendam afgelegd en in Augustus 1873 het examen als godsdienstonderwijzer voor de middelste rang — naar Parijs gezonden werd, waar hij studeerde aan de Sorbonne en aan het Collège de France. Zijn ruim driejarig verblijf in Parijs (1873-1876), legde de grondslag voor zijn bewondering van de Franse geest en zijn voorkeur voor het Franse volk, die nog in latere jaren zijn overtuiging zouden blijven bepalen. Uit deze tijd stamt ook een levendig litterair en wetenschappelijk contact met Franse letterkundigen van naam en met geleerden als Jacq. Dérenbourg, Arsène Darmsteter en Ernst Renan.

In Nederland teruggekeerd vestigde hij zich te Amsterdam,

waar hij de acten L. O. Frans (1877) en M. O. Frans Huis-
onderwijs 1877 en Schoolonderwijs 1880 verwierf. Hij werkte
als leraar in de Franse taal aan een viertal scholen en aan het
Nederlandsch Israëlitisch Seminarium (1880—1930); sinds
± 1910 ook aan het Portugeesch Israëlitisch Seminarium.
Voor zijn lessen aan het Seminarium was kenmerkend, dat hij
wars bleef van het steeds meer om zich heen grijpende africh-
ten voor examens. Liever dan tijd te besteden aan de vertalin-
gen voor het Staatsexamen trachtte hij zijn pupillen in te lei-
den in de Franse cultuur. Door de leerlingen, zeker door die
van de latere generaties, die al ver afstonden van de wereld
zijner idealen, werd dit niet altijd gewaardeerd en menigeen
kreeg pas bij verdere studie begrip voor zijn streven.

In Franse of voor Frankrijk bestemde tijdschriften publi-
ceerde hij opstellen over verschillende gebieden der Neder-
landse cultuur: onderwijs in het Frans, textielindustrie, handel
(1894-1898); in 1897 verscheen van zijn hand bij W. Ver-
sluys Amsterdam: *La Phèdre*, tragédie de Racine; hij vertaalde
veel en velerlei uit het Nederlands in het Frans o.a. voor de
Fa. Hachette te Parijs (1877) en voor het Nederlandsch kan-
kerinstituut (1922). Naast deze veelzijdige werkzaamheid vond
zijn philologische speurzin een vruchtbaar arbeidsveld op het
terrein der Judaïstiek. Een combinatie van de beide richtingen
zijner belangstelling betekende voor hem zijn medewerking
met den Rabbijn A. S. Onderwijzer, die een vertaling en toe-
lichting van Rasjies verklaring op de Pentateuch verzorgde
en in den heer Polak een kundig verklaarder vond van de vele
Middeleeuws-Franse woorden bij Rasjies. In 1915 verzorgde
hij na jaren van voorbereiding het door zijn leraar J. L. Voor-
zanger nagelaten manuscript over het Joods in Nederland —
een studie over de Hebreeuwse elementen, die in de Neder-
landse volkstaal (zowel in de mond van Joden als van niet-
Joden) zijn doorgedrongen — een werk, dat èn voor den
socioloog belangrijk is als bijdrage tot de kennis van maats-
chappelijke verhoudingen, voor den folklorist om de beschrij-
ving van talrijke volksgebruiken, voor den linguïst als lexico-

logische studie. Het aandeel van Voorzangers manuscript en
Polaks bewerking is niet overal zuiver gescheiden; Polaks
brede talenkennis komt voornamelijk in de inleidende lijsten
van niet-Hebreeuwsche woorden in het Joods in Nederland
tot haar recht; zijn leerlingen herkennen in vele scherpzinnige
vaak wel gedurfde etymologieën zijn geestelijk eigendom.

Op 2 Juni 1929 hield de heer Polak een lezing voor ons
Genootschap getiteld: Iets over de woordgronding in de He-
breeuwse Taal. Tot in de laatste maanden van zijn leven leg-
den zijn geregelde en langdurige bezoeken aan de Bibliotheca
Rosenthaliana getuigenis af van zijn liefde voor onderschei-
dene gebieden der Joodse wetenschap en van zijn onverwoest-
bare lust tot studie.

Hij overleed op 15 October 1934.

I. L. S.

MR. DR. M. POLAK.

Moritz Polak werd op 6 November 1865 als oudste zoon in
een orthodox Joodsch gezin te Veendam geboren. Hij liep
aldaar de R.H.B.S. af en deed in 1885 het Staatsexamen tot
toelating aan de Universiteit. Daarna ging hij te Groningen
in de Rechten studeeren en had o.a. tot leermeester zijn late-
ren schoonvader Prof. Mr. J. Oppenheim, hoogleeraar in het
Staatsrecht.

In 1891 promoveerde hij cum laude op een dissertatie „De
verplichting van den verkooper tot eigendomsverschaffing” en
tevens tot Doctor in de Staatswetenschappen.

Van 1892—1896 was hij Commies-Redacteur ter Gemeente-
Secretarie van Groningen; daarna werd hij benoemd tot Rent-
meester der Stadijsbezittingen van die gemeente.

In zijn Groningsche jaren was hij tevens ingeschreven als

advocaat en procureur.

In 1904 werd hij benoemd tot rechter te Rotterdam en in 1915 tot vice-president aldaar.

In 1918 werd Mr. Polak raadsheer in het Gerechtshof te Amsterdam en in 1920 in dat te 's-Gravenhage.

In 1926 werd hij benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad, uit welk college hij op 1 December 1936 trad wegens het bereiken van den 70-jarigen leeftijd.

Hij overleed op 4 Augustus 1938, 72 jaar oud.

Mr. Polak maakte deel uit van talloze besturen en commissies. Hij was jarenlang lid van de Notariele Examencommissie en van 1923 af tot zijn overlijden voorzitter. Voorts was hij o.m. voorzitter van de in 1927 ingestelde commissie van onderzoek in zake het notariaat.

Hij was de auteur van het bekende „Handboek voor het Nederlandsche Handels- en Faillissementsrecht”.

Wijlen Mr. Polak was Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau, Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw en drager van het Kruis der Verdiensten van het Nederlandsche Roode Kruis.

In al zijn functies onderscheidde hij zich door een buitengewone werkkraft.

Het religieus Joodsch milieu, waaruit hij stamde, heeft op zijn geheele leven een stempel gedrukt.

Hij gaf zich gaarne aan Joodsche instellingen en belangen, was president-regent van het Israëlietisch Oudeliengesticht te 's-Gravenhage, curator van het Seminarium en was ook den Palestina-Opbouw welgezind.

Hij fungeerde een tijd lang als voorzitter van de afdeeling Den Haag van het Palestina-Opbouwfonds.

Wijlen Mr. Polak bezocht geregeld de bijeenkomsten van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap en was een zeer belangstellend lid.

Een woord van warme hulde aan de nagedachtenis van dezen rechtschapen man is hier zeker op zijn plaats.

Mr. J. WEYL.

DR. ABRAHAM L. PRINS.

Dr. A. L. Prins, zoon van den in Amsterdam zeer bekenden Lippmann Prins, werd te Arnhem geboren 14 December 1864.

Nadat het gezin van zijn vader naar Amsterdam was verhuisd, bezocht hij een korte tijd het Ned. Isr. Seminarium; hij veranderde echter spoedig van studierichting, studeerde in de medicijnen, eerst te Amsterdam, later te Freiburg in Baden, waar hij 11 Januari 1895 cum laude promoveerde op een proefschrift getiteld: Ueber den Einfluss des Jodes auf die Schildrüse. Later vestigde hij zich in Den Haag, waar hij een bekend en bemind medicus is geworden. Ook in vele Joodse kringen was hij als huisarts de vriend en de raadgever. Voor het Joodse leven in het algemeen had hij warme belangstelling. Hij was regent van het Israëlietisch Weeshuis in zijn woonplaats en aan het culturele leven in zijn gemeente nam hij met toewijding deel. Gaarne verdiepte hij zich in de boeken der oude Joodse filosofen. In een uitspraak van Maimonides meende hij een steun te vinden voor een theorie van de ziel, die hij had opgesteld.

Hij overleed te 's-Gravenhage 9 Dec. 1936.

A. S. L.

DR. A. VAN RAALTE.

Wanneer in een verre toekomst de historie van onzen verwarden tijd uit verspreide fragmenten zal worden opgebouwd dan zal wellicht de geschiedschrijver tot de conclusie komen dat, in het begin van de twintigste eeuw, een vijftal personen werkzaam zijn geweest, elk onder den naam Dr. A. van Raalte, als daar zijn:

de chemicus en docent Van Raalte, leeraar aan verschil-

lende middelbare scholen, en auteur van een aantal publicaties op het gebied van scheikunde en warenkennis,¹⁾

de hoofdamtenaar en organisator Van Raalte, directeur van den Keuringsdienst, eerst te Dordrecht, later te Amsterdam,

de vrijzinnig-democraat Van Raalte, propagandist en voorzitter van de Dordtsche en de Amsterdamsche afdeeling,

de leider van Joodsch sociaal werk Van Raalte, werkzaam in de kerkgenootschappelijke instituten, in de vereeniging Israël, en het Vluchtelingen-Comité,

de Zionistische leider Van Raalte, voorzitter en bestuurder van den Nederlandschen Zionisten-Bond, later commissaris van het Joodsh Nationale Fonds.

En misschien zullen daarnaast nog worden geconstrueerd de afzonderlijke figuren van den journalist Van Raalte, redacteur van de Joodsche Wachter en de Joodsche Middenstander (en van den humorist Van Raalte, auteur van de jiddische liedjes).

En mogelijk zal de geschiedschrijver zijn conclusie, dat het hier een aantal personen met gelijken naam betreft, nog onderstrepen met het argument dat de vele werkzaamheden, waarvan de bovenstaande lijst spreekt, niet wel door één persoon in een nog niet zeventigjarig leven (1871–1938) kunnen zijn volbracht.

Doch van deze conclusie zal hij terugkeeren, indien onder de fragmenten er óók nog gewagen van Van Raalte's persoonlijkheid — een persoonlijkheid die alle de vele functies tot een eenheid samenbond, en waarvoor, in het oordeel van den tijdgenoot, dezelfde waardeering steeds terugkeert. Een persoonlijkheid, die te zeldzaam was, dan dat zij meer dan één man eigen zou zijn geweest.

Wil men haar in enkele woorden beschrijven dan zijn bovenal drie elementen te noemen: medegevoel, optimisme en

¹⁾ Een volledige lijst der publicaties, strekkende van 1899 tot 1935, is te vinden in het Chemisch Weekblad, deel 35, no. 53.

offervaardigheid.

En deze drie elementen waren bij Van Raalte niet te scheiden. Het kennen van menschelijk leed was voor hem het koesteren van medegevoel, en het koesteren van medegevoel tegelijk het vertrouwen dat een remedie kon worden gevonden en het streven om, door eigen offers, tot dit remedie het mogelijke bij te dragen — een streven waaraan hij dan uiting gaf zonder pretentie en zonder zorg om eer in pers of vergaderzaal. De weg van het weten van anderer nood naar het ter beschikking stellen van persoon, bekwaamheden en vermogen werd snel door hem afgelegd. Te snel soms, volgens de bedachtzamen, en misschien meer volgens de inspraak van het hart dan van het verstand. Een enkele maal voelde men zich dan ook geroepen hem in alle gemoedelijkheid — hoe zou men Van Raalte, die zelf een toonbeeld van gemoedelijkheid was, anders hebben kunnen toespreken? — er op te wijzen dat ook de meest sociaal-voelende mensch niet enkel op zijn intuïties kan leven, dat zijn vertrouwen in menschen en projecten, zijn activiteit of bijdrage grooter was dan kon worden verantwoord. Speciaal als het Joden of Joodsche ideeën betrof, waarvoor — naar zijn eigen bekentenis — zijn gemoed het vlotst in beweging kwam. Maar wie hem dan had hooren verklaren „dat hij het wel wist, maar dat hij bij een Joodsche zaak nu eenmaal niet neen kon zeggen”, die was ontwapend en half bekeerd.

De zachtmoedige Hillel, gesteld voor de vraag om het Jodendom tot één formule te herleiden, antwoordde met de spreuk „gij zult uw naaste liefhebben als uzelf” — tevens de formule voor het echte humanisme. Tot deze spreuk laat zich ook Van Raalte's persoonlijkheid herleiden, in al haar vele uitingen, en hij moge daarom door komende generaties worden geëerd, zooals hij in de herinnering van den tijdgenoot zal blijven leven: als een goed Jood en een waar humanist.

I. K.

A. M. VAZ DIAS.

Abraham van Mordechai Vaz Dias werd 27 Aug. 1876 geboren te Amsterdam, alwaar zijn vader een sigarenwinkel dreef. Onder het opschrift „Vaz Dias Mercator & Autodidactus” zou men, met een variant op de titel van één van zijn werken, zijn levensbeschrijving kunnen samenvatten. Na alleen de lagere school bezocht te hebben, werd hij opgeleid in het bedrijf van zijn vader en vestigde hij zich als sigarenfabrikant. Van 1902-'10 was hij penningmeester van de vereniging „Handwerkers Vriendenkring”; hij schreef toen ook wel artikelen in haar maandblad *De Handwerksman*, echter niet op wetenschappelijk gebied. Wel had hij, stammend uit een Amsterdamse Portugees-Joodse familie, steeds veel belangstelling voor verleden en heden van de Portugese gemeente. Hij behoorde in 1908 tot de oprichters van de vereniging „Portugeesch Israëlitisch Gemeentebelang”, welke streefde naar een meer democratisch bestuur van de gemeente. In 1910 vestigde hij zich als sigarenfabrikant te Utrecht, vanwaar hij in 1921 naar Amsterdam terugkeerde.

Zijn eerste pennevruchten van meer wetenschappelijke aard was een artikel in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 17 en 24 Augustus 1928, getiteld: *In Sloopers Handen*. Reeds toen begreep hij het belang van archivalisch onderzoek; hij schreef daarin o.a.: „Ook hier weer komt de vraag zooals steeds: zou het archief der Port. Gemeente onze weetgierigheid niet kunnen bevredigen? Zoolang echter dit arsenaal voor de geschiedenis der Port. Joden in zijn veilige bewaarplaats, nog onbruikbaar blijft liggen, blijft ook deze vraag onbeantwoord.”

In 1929 kwam de heer Vaz Dias ertoe, in verband met een familie-aangelegenheid een onderzoek in te stellen in het Amsterdamse Stedelijke Oud-Archief. Hierdoor ontwaakte bij hem de lust, zich verder toe te leggen op het bestuderen van de oude acten; hij verkreeg ook spoedig een grote vaardigheid in het lezen en juist interpreteren van de archiefstukken. Zijn

eerste onderzoekingen betroffen economisch-historische onderwerpen (Joden in de diamanthandel en -industrie, in de tabakshandel en -industrie), de Marranen (identificeren van de verschillende door hen gebruikte namen, zg. „aliansen”, familie- en handelsrelaties, levensomstandigheden), oudste geschiedenis van de Portugese en Hoogduitse gemeenten (ligging en aankoop der synagogen, vleeschcontract van 1610, conflict in Beth Ja'akobh van 1618). De resultaten van zijn studie heeft hij neergelegd in een zeer uitgebreide reeks artikelen, van 31 Januari 1930 af verschenen in *De Vrijdagavond* (jaargang VI²—IX²) en later, toen dit weekblad niet meer bestond, o.a. in het Jaarboek en Maandblad *Amstelodamum*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, *Nieuw Israëlitisch Weekblad* en *Ha-Ischa*. Zijn publicaties geven blijken van methodisch onderzoek, logische gedachtengang en critische behandeling van de stof en verkregen bij ter zake deskundigen een roep van betrouwbaarheid, te opmerkelijker, omdat de heer Vaz Dias nimmer een wetenschappelijke vooropleiding had genoten.

Een artikel, getiteld: *Heeft Spinoza in „t Opregte Tappeyt Huys” gewoond?*, verschenen in *De Vrijdagavond* van 8 Mei 1931, was aanleiding voor den bekenden Spinoza-vorser Dr. Carl Gebhardt, den schrijver te verzoeken, een systematisch onderzoek in het Oud-Archief in te stellen naar archivalia, betrekking hebbend op den wijsgeer. Inderdaad slaagde de heer Vaz Dias er reeds spoedig in, een aantal tot nu toe onbekende acten op te sporen, welke hij in 1932 onder de titel *Spinoza Mercator & Autodidactus*, toegelicht door W. G. van der Tak, secretaris van „Het Spinozahuis”, het licht deed zien.

Latere ontdekkingen omtrent Spinoza en Uriël da Costa publiceerde hij in *Mededeelingen vanwege het Spinozahuis* en in enkele jaarverslagen van die vereniging.

Sinds 1929 nam hij weer actief deel aan het verenigingsleven in „Handwerkers Vriendenkring” als bestuurder van haar bouwfonds. Hij schreef ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van dit fonds een bijdrage voor het *Gedenkschrift*,

getiteld *Het Amsterdamse Jodenkwartier* (Januari 1937); sinds November 1937 maakte hij opnieuw deel uit van het bestuur van de vereniging zelve.

Op het einde van zijn leven schreef hij tezamen met J. Hartog een historisch leesboek voor de jeugd, getiteld: *Amsterdam van toen tot nu* I-II (W. Versluys Amsterdam z.j. [1938]).

Voor ons genootschap hield de heer Vaz Dias 29 October 1933 een voordracht over „De biographie van Uriël da Costa” en 20 November 1935 over „Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis der Amsterdamse Hoogduitsch-Joodsche Gemeente” (naar aanleiding van het 300-jarig bestaan van die gemeente), welke in deze bundel is opgenomen.

De heer Vaz Dias was gaarne anderen onderzoekers van dienst met mededelingen uit de schat van aantekeningen, die hij verzameld had. Toen schrijver dezès zich in Mei 1938 intensief begon bezig te houden met de geschiedenis van de Portugese gemeente te Amsterdam, vond hij den heer Vaz Dias dadelijk bereid, een uitvoerige opgave te verstrekken van zijn publicaties op dit gebied, terwijl deze bovendien uit eigen beweging enkele punten aangaf, die z.i. nadere opheldering vereisten (o.a. het conflict van 1618). Dit vormde de inleiding tot een steeds geanimeerde bespreking van nieuwe vondsten of afwijkende opvattingen, vaak mondeling, of soms schriftelijk, zelfs tot enkele uren vóór zijn plotseling verscheiden op 13 Juni 1939.

Zo zal hij ongetwijfeld ook bij vele anderen in dankbare herinnering blijven voortleven! Hij ruste in vrede!

J. D'ANCONA.

OVER BETEEKENISVERANDERING DER WOORDEN IN HET HEBREEUWSCH (SEMIETISCH) EN ANDERE TALEN

Een vergelijkende studie

door

Prof. Dr. J. L. Palache

De taalwetenschap is in den modernen tijd uitgegroeid tot een zeer veelzijdige wetenschap, die in tal van speciale vakken is onder te verdeelen, elk waarvan zijn eigen specialisten en zijn eigen litteratuur heeft. Behalve de eigenlijke linguïstische kwesties vragen allerlei physiologische, philosophische, historische, folkloristische en andere problemen beurtelings de aandacht. Het onderzoek naar vorm, klank en inhoud van het woord, de veranderingen en overgangen, die daarbij voorkomen, en de wetten, waardoor deze beheerscht worden, de afleiding en oorsprong der woorden, de bouw van den zin, de oneindige verscheidenheid van talen en dialecten, de onderlinge verwantschap van talen en taalfamilies, om maar enkele van de voornaamste aspecten te noemen, hebben het aanzijn geschonken aan de grammatische, fonetische, etymologische, syntaktische, stylistische, taalvergelijkende, semantische en andere vakwetenschappen, die deels in algemeenen zin, deels met betrekking tot de diverse talen en taalgroepen elk op zichzelf een litteratuur geschapen hebben, die door één mensch niet meer kan beheerscht worden. Vooral in de laatste decennien hebben de studies over al de onderdeelen der taalwetenschap een buitengewoon hooge vlucht genomen.

Een van de jongste onder deze speciale wetenschappen in dit uitgestrekte gebied is de semantiek of semasio-

logie, d.i. het onderzoek naar de ontwikkeling van de beteekenis der woorden¹⁾. De semasiologie is vooral daarom zoo belangwekkend en aantrekkelijk, omdat zij ons de taal doet zien als de spiegel van psychologische en cultuur-historische processen, die zich bij de verschillende groepen der menschen en bij de verschillende volken soms eender, soms heel anders naar gelang van den aard, de levensomstandigheden, de opvattingen en de voorstellingen dier groepen en dier volken afspelen. Uit dat oogpunt bezien belooft dus een vergelijkende semasiologie, die de talen van uiteenloopenden aard en tot verschillende families behoorend in het oog vat, belangwekkende resultaten. Maar op dit gebied zijn systematische en wetenschappelijk gefundeerde onderzoekingen nog nauwelijks ondernomen²⁾. Vendryes³⁾ denkt aan zoo iets als hij schrijft: „On peut prévoir la constitution „d'une sémantique générale, qui en centralisant les renseignements tirés de chaque langue sur les changements de sens, „permettra de ramener ceux-ci à quelques principes, non pas „au point de vue simplement logique, comme cela a été fait „jusqu'ici, mais au point de vue psychologique. Il faudrait „partir pour cela non pas des mots, mais des idées, qu'ils expriment”. En even verder: „On pourrait imaginer une psychologie des peuples, qui reposerait sur l'examen des divers „changements sémantiques, attestés dans les langues, qu'ils „parlent. L'étude serait délicate, mais vaudrait d'être tentée.”

Dat is dus juist iets dergelijks als wat ik bedoel, maar men ziet, dat ook voor Vendryes de totstandkoming van een der-

1) Voor de nieuwste litteratuur vgl. *de Voofs*, Inleiding tot de Studie van de Woordbeteekenis, Groningen-Batavia 1938 en *A. Carnoy*, La Science du Mot, Leuven 1927.

2) Het boekje van *Helmut Hatzfeld*, Leitfaden der vergleichenden Bedeutungslehre, München 1928, bepaalt zich ten eerste uitsluitend tot Indo-Germaansche talen en is bovendien maar zeer beperkt. H. gaat nergens diep op de kwesties in.

3) *L. Langage*, Parijs 1921, p. 240 en 244/5.

gelijk werk nog tot de vrome wenschen behoort.

Wat het Hebreeuwsch en de andere Semietische talen betreft, de achterstand is hier in dit opzicht nog veel grooter dan voor de Indo-Germaansche talen. Dr. Porath¹⁾ klaagt erover, dat er geen enkel Hebreeuwsch woordenboek bestaat, dat op wetenschappelijke wijze rekenschap geeft van de beteekenisontwikkeling der woorden. Wel is er een boek van *F. E. C. Dietrich*, *Abhandlungen für semitische Wortforschung* (Lpz. 1844), dat zich voor eenige bepaalde groepen van woorden met een dergelijk onderzoek bezighoudt, maar uit den aard der zaak is dat voor het grootste deel verouderd. Verder heeft men wel in verschillende verhandelingen en opstellen over Hebreuwsche lexicographie en etymologie verspreide opmerkingen, die hier van belang kunnen zijn, maar systematische studies en vooral vergelijkende onderzoekingen van eenigen omvang ontbreken, zooals gezegd, geheel.

De volgende bladzijden nu bedoelen een bijdrage in die richting te geven voor de Hebreuwsche en in wat ruimeren zin de Semietische in vergelijking met de Indo-Germaansche talen.

Een groote moeilijkheid wordt bij zulk een onderzoek gevormd door het feit, dat de etymologie van zooveel woorden, die hier in aanmerking komen, zoo onzeker is. Het is waar, dat voor de beteekenis, waarin de woorden tenslotte gebruikt worden, de etymologie weinig of geen waarde heeft. Het woord is een conventioneel teeken, waarvan men zich bedient onverschillig wat zijn oorsprong is²⁾. Waar het echter zooals in ons geval te doen is om een historisch inzicht

1) In *Lesjônênoe* VII, p. 356 noot 1. — Vgl. ook de scherpe kritiek van *Friedrich Delitzsch*, *Philologische Forderungen an die hebräische Lexikographie* (Mitteil. d. Vorderasiat. Gesellsch. 1915, 5) Lpz. 1917 op de Hebreuwsche woordenboeken, speciaal op dat van Gesenius.

2) Vgl. hierover *de Voofs* o.l. p. 17 v.

in uitgangspunt en ontwikkeling van de beteekenissen in haar verschillende fasen, komt het op de etymologie natuurlijk wel zeer aan. Aan den anderen kant kan, zooals wij zullen zien, juist het inzicht in de semantische evolutie dikwijls licht verspreiden over de afleiding.

Wat nu overigens ook de resultaten van onderzoekingen als deze zullen zijn, dit kan men wel dadelijk met zekerheid vaststellen, dat van bepaalde wetten, waarnaar de beteekenisontwikkeling verloopt, geen sprake is¹⁾. Er is geen interne logica in de semantische evolutie²⁾, zóó, dat uit een bepaalden zin altijd en overal een zelfde of een reeks eendere beteekenissen zou moeten voortvloeien. In de beteekenisovergangen weerspiegelen zich geestelijke processen van gecompliceerden aard en „so wenig wie den Verlauf der „Geschichte können wir die Entwicklung der Bedeutungen „eines Wortes voraussehen. Es liegt jedem Bedeutungswechsel . . . eine Tat des Willens zu Grunde. Seinem „innersten Wesen nach ist der Bedeutungswechsel die „schichte der Beziehungen, die der Mensch zwischen sich „und der Aussenwelt stiftet“³⁾. Wanneer dan toch ten aanzien van geheele reeksen van woorden bij ver uiteenliggende volken een zelfde of een soortgelijke ontwikkeling gevonden wordt, zelfs waar deze niet direct voor de hand schijnt te liggen,⁴⁾ dan illustreert dat feit, dat dáár althans zekere psychologische tendenties aanwezig zijn, die min of meer algemeen menschelijk schijnen te zijn. In hoever dit inzicht tot verdergaande conclusies zal kunnen leiden, moet afgewacht worden.

1) Tegen *Wundt*, *Die Sprache* II, 437 (bij Carnoy p. 88).

2) Vgl. *Vendryes* o.l. p. 228 v.

3) *Morgenroth* bij Hatzfeld p. 3.

4) Overgangen van beteekenis als: bedekken > verbergen > beschermen, geheim houden (tegere-protégere, στέγω, σκεπάζω, κρύπτω, סתר enz.) of: hoofd > bovenste deel, top, begin, chef (שׂר, caput-chef, κεφαλή enz.) en derg. moeten wij daarbij dus buiten beschouwing laten.

Een vraag, die in verband met het hier uiteengezette ook zeer de aandacht verdient, is deze, of de semasiologische veranderingen bewust of onbewust gebeuren. Dit is een nogal ingewikkelde kwestie, waarover de meeningen der geleerden uiteen loopen (*Bréal-Meillet* e.a.)¹⁾. Natuurlijk moet hier weer buiten beschouwing blijven, dat de sprekende gemeenschap zich van deze dingen nauwelijks bewust is, veel minder er zich het hoofd mee breekt en de woorden gebruikt in den zin, waarin zij ze kent en waarin zij ze anderen heeft hooren gebruiken, zonder er zich rekenschap van te geven, dat die zin er eerst in x^e instantie aan eigen geworden is. (Denk b.v. aan woorden van vreemden oorsprong als: *universiteit*, *salaris*, *gedecideerd*, *courant* enz., enz.) De vraag, hoe de woorden aan hun telkens veranderenden inhoud komen, is een van wetenschappelijke, niet van practische orde. Wij willen hier thans niet dieper op deze kwesties van algemeenen aard ingaan. Zooveel schijnt wel zeker te zijn, dat beteekenisveranderingen zoowel bewust als onbewust tot stand komen. Bij de metaphoor is dat heel duidelijk. Naar de gewone definitie is elke metaphoor een vergelijking²⁾. Het resultaat van een werk is te vergelijken met een vrucht. Daaruit ontstaat de uitdrukking „de vrucht van den arbeid“. Liefde brandt als een vuur; vandaar: „het vuur der liefde“. Iemand beschermt als een schild of als een rots; vandaar: „hij is mijn schild of mijn rots“. Evenzoo is het te begrijpen, dat men spreekt van een *ezel*, een *juweel*, een *ster*, de *wortel*, de *bloem* en tientallen zulke uitdrukkingen. Men zal wel moeten aannemen, dat zulke zegswijzen eerst bewust-vergelijkend, vervolgens meer en meer onbewust en gedachte-loos voor datgene wat men daarmee wil te kennen geven,

1) Vgl. *Carnoy*, p. 90 vv.

2) De Arabische grammatici spreken zeer karakteristiek van een *tamtīl bilâ kâf* („vergelijking zonder de partikel „als““). Vgl. *Ed. König*, *Stilistik*, p. 93.

worden gebruikt. Evenzoo, wanneer iemand spreekt van *het vuur van de rede; op den drempel des ouderdoms; op de valreep* en derg. en zeker wanneer een redenaar of een dichter zelfstandig zulke uitdrukkingen scheidt, is hij er zich nog goed van bewust, dat hij een vergelijking gebruikt. Intusschen behoort dit alles tot het gebied der stylistiek en niet tot dat van de semantiek. Maar veel talrijker en gewoner zijn die metaphoren, waar de beteekenisovergang geleidelijk tot stand komt onder invloed van psychologische of cultuurhistorische processen (de semantische metaphoor). Theoretisch zou men hier eigenlijk onderscheid moeten maken tusschen het geslacht, dat de nieuwe beteekenis produceert, en het latere, dat het woord in die beteekenis als de directe en vanzelsprekende gebruikt. Een woord wordt in dat geval zóó lang en zóó geregeld in een bepaalden samenhang of in een bepaalden gespecialiseerden of uitgebreiden zin gebezigd, dat het gaandeweg ontvankelijk wordt voor zijn nieuwen inhoud en eindelijk die nieuwe beteekenis o n m i d d e l l i j k suggereert. Wie het woord „kapitaal” gebruikt, denkt daarbij niet meer aan de capita (boum), waaruit het ontstaan is; wie „gedecideerd” zegt, denkt niet meer aan het „decidere”, het afsnijden, maar voelt daarin o n m i d d e l l i j k het begrip „beslist”, enz.

Verreweg de meeste voorbeelden, die in het volgende ter sprake zullen komen, zijn op deze wijze te beoordeelen, ofschoon wij voor ons doel ook aan de stylistische beteekenisverschuivingen eenige aandacht zullen moeten schenken.

Van de groote verscheidenheid en den omvang van de beteekenisveranderingen der woorden in de verschillende talen kan iedereen gemakkelijk een indruk krijgen, wanneer hij een willekeurig woordenboek raadpleegt. Meer dan de Indo-Germaansche geven de Semietische talen en daaronder speciaal het Arabisch voorbeelden te zien van vaak verbijsterende beteekenisovergangen. Deze overal, hier meer daar minder,

te constateeren p o l y s e m i e wil eigenlijk niets anders zeggen, dan dat een woord bijna nooit een enkelen strikt preciezen zin, niet een statische waarde, maar een dynamische heeft, zoodat vele associaties mogelijk zijn. Carnoy ¹⁾ spreekt in dit verband van de „imprécision relative du langage; celui-ci n'est jamais qu'approximatif”. Afscheiden daarvan, dat iemand, die — om een voorbeeld aan het Nederlandsch te ontleenen; het is in de andere talen precies eender — het woord „vroeg” hoort uitspreken, niet weten kan, of de verleden tijd van „vragen” of wel het adjectief bedoeld is, of bij het woord „wijs” zoowel aan het werkwoord als aan het substantief als aan het adjectief kan denken, kan iemand, die „vuur” zegt, bij den hoorder de gedachte opwekken aan het vuur, dat verwarmt, aan het vuur, dat vernielt, aan het vuur van de rede, van de liefde, van den ijver, enz. Vooral van abstracta geldt dat in hooge mate. Wat is „stand”? Dat wordt pas duidelijk door den samenhang: de stand van de wijzers, de stand van de zon, rang en stand, de burgerlijke stand, een standje maken, enz. Of: „trek”: een trek aan een sigaar, de trek van de vogels, trekken in het kaartspel, trekken van het gelaat, trek in eten enz. Men denke verder aan woorden als *dracht, wijs, oplossing* en honderden andere.

Deze „imprécision” nu is naar het schijnt in de Semietische talen nog grooter, misschien ook als gevolg van het feit, dat het woord in die talen door het drie-consonanten-systeem als het ware een geringere individualiteit bezit, het woordbeeld minder geprononceerd is. Maar zeker is ook een belangrijke oorzaak daarvan te zoeken in de verbeeldingskracht, de phantazie der Oostersche menschen, die, zooals bekend, bijzonder sterk ontwikkeld is. Waarbij dan speciaal voor het Arabisch de omstandigheid komt, dat daarin eigenlijk de talen van verschillende stammen, die eerst na den Islam tot een

1) O.l. p. 86.

cultureele eenheid zijn geworden, zijn samengegroeid. Misschien geldt voor het Hebreeuwsch iets dergelijks, al is het dan ook in mindere mate. In veel gevallen heeft men dan eerder met verschillende aspecten van een zelfde begrip, dat het uitgangspunt vormde, te maken dan met een eigenlijke semasiologische evolutie.

Beschouwen wij nu eerst zulke gevallen, waarin een betekenisverschuiving plaats vindt als gevolg van bepaalde stylistische wendingen¹⁾. Wij voelen deze verschuivingen meestal als min of meer natuurlijk, maar het is daarom niet minder van belang vast te stellen, dat in verschillende talen en taalfamilies ten deze soortgelijke tendenties blijken te bestaan.

1. *Het inhoudende voor den inhoud* (continens pro contento), een zeer veel voorkomende figuur. Wij zeggen: „Een beker of een glas drinken”, wij spreken van een huis voor de bewoners of de familie, evenzoo in het Grieksch, het Latijn en andere talen; wij spreken van een zaal, die applaudisseert, van de Kamer, die een wet aanneemt, enz. Vgl. verder: *tuin* (= Dui. *Zaun*), evenzoo Dui. *Garten*, Eng. *garden*, *town*, eigenlijk allemaal „omheining”; *park* (= *barricum*), Fr. *cour* (*cohors*), *paradijs* (uit Perzisch *pairi-daeza*), *fiscus*, *kas*, *budge(t)*, en vele andere. Evenzoo Hebreeuwsch: כּוּס (השקרה), גבול „grens”, dan: „gebied”, Aram. חומא id. (vgl. Latijn *finis*), Arab. *hâ'it* „muur tuin”²⁾.

2. *De stof voor het product*. Ned. het moordend staal, een

¹⁾ Een systematische behandeling van de stijl-figuren in het Hebreeuwsch geeft Ed. König, *Stilistik*, Lpz. 1900.

²⁾ Een voorbeeld van het omgekeerde is b.v. ἐκκλησία „vergadering, gemeente” > Fr. *église*, „kerk(gebouw)”; evenzoo Syr. עדרה (vgl. Hebr. עֲרָה) en Gr. *synagoge*.

glas (drink-, brille-, lampeglas), een strijk-ijzer, Lat. *ferrum* (zwaard), *argentum* (geld), *pinus* (schip), *aes* (trompet), enz. Hebr. כֶּסֶף (zilver, geld), נְחֹשֶׁת (koperen boeien), בְּרִזְלִי (ijzer, bijl; Pred. 10, 10, e.a.), קִנָּה (stang, meetstok, later ook: pen, vgl. Gr. *κλάμος*, קולמוס).

3. *Het voortbrengende voor het voortbrengsel*. Lat. *os*, *lingua*, Gr. *γλῶσσα* en *στόμα*. Fr. *langue*, allemaal voor „taal”¹⁾. Ned. *hand* voor „handschrift”, zoo Hebr. לְשׁוֹן (Arab. *lisân*), פֶּה, שֵׁפָה (uitspraak, bevel), אָף (de toornig ademende en snuivende neus) voor: „toorn”. Een aardig woord in dit verband is het Eng. *engine* (= Lat. *ingenium*): product van vernuft, „machine”.

Verwant hiermee is

4. *Concretum pro abstracto*. Zooals wij *hart* voor „liefde” of voor „moed” (vgl. Fr. *coeur*, *courage*) of *hoofd* voor „verstand” gebruiken, Lat. *manus* voor „potestas” en derg., zoo zegt het Hebreeuwsch לֵב voor „aandacht, verstand, gezindheid”, בּוֹזָה voor „schaamteloosheid” (vgl. *Stirn*), פְּנִים voor „toorn” (P̄s. 34, 17, e.a.) of „verdriet” (Job 9, 27, I Sam. 1, 18), יָד voor „macht” (Deut. 32, 36, I Kron. 18, 3, enz.). Vgl. ook het reeds genoemde אָף, dat misschien eerder tot deze rubriek te rekenen is.

5. *Abstractum pro concreto*. Lat. *facultas*, Gr. *δύναμις*, Ned. *vermogen*, *fortuin*, *rijkdom*, *regeering*, *overheid*, een *schoonheid*, *gezelschap*, *visite*, enz. enz. Hebr. חֵיל „kracht, vermogen, leger”, כְּבוֹד „bezit” (Gen. 31, 1), קִדְשִׁים (קדשים) „heilige offers”, מְלִיכוּת „regeering, dan: „koninkrijk” en zelfs „koningskleed” (Est. 5, 1), later „de regeerders” (רוֹי מַחְפָּלִל) (בשלומה של מלכות). Evenzoo Arab. *sultân*: „heerschappij”, dan „heerscher”, Hebr. רִזְקָה „voorwerp van hoop”, evenzoo

¹⁾ Het Roemeensche *limba* „tong, taal” gaat dan nog verder beteken: „volk”, zooals ook Hebr. כָּל הַגּוֹיִם וְהַלְשׁוֹנוֹת (Jes. 66, 18).

פחר e.d., גולה en גלות voor „ballingen” enz.

6. *Pars pro toto*. Ned. *hoofd, kop* > „persoon, individu”; Lat. *trabs, velum* voor „schip”; *alphabeth* voor de heele reeks a, b, c, Hebr. ראש גלגל, Arab. ra's¹⁾, *capita boum*, Hebr. חדיש (vgl. adj. מחר חדיש, „nieuwmaansdag > maand”, (בצל קרתי) קורה voor „dak” en „huis”, קייעה „tentzeil” > „tent”, עגלה (bij adj. עגל „rond”, dus:) „rad, wiel” > „wagen” vgl. Lat. *rota*.

7. *Vox media*, waarbij een oorspronkelijk neutraal woord zich naar twee (tegengestelde) richtingen ontwikkelt, vaak met overwegende neiging tot één der beide. Vgl. het Ned. woord *bevalen*; iets bevalt mij goed of slecht. Blijkbaar werd dit woord zoo vaak in bonam partem gebruikt, dat het enkele „dit bevalt mij” zooveel werd als „het behaagt mij”. — Gr. ἔρχεσθαι, ζώρειν, Lat. *cedere, fama, fortuna*, Ned. *naam*, Hebr. סור (ס מן en ס אל), ים. Hierbij behooren ook woorden als Fr. *merci* (uit Lat. *merces*): „genade” (van het subject uit gezien) en „dank” (van het object), Lat. *gratia* „genade, dank” daarnaast ook „gratie, bevalligheid”; evenzoo Gr. χάρις, Hebr. חן (שקר רחון; לויית חן) in dezelfde verschillende beteekenissen. Vgl. nog de overeenstemming in beteekenis tusschen de adverbia *χάρις, gratis*, חנם „om niet”.

8. *Euphemisme*. Ned. *heengaan* (voor „sterven”), *omkomen, overlijden, ombrengen*, Lat. *obire, requiescere, expirare, decedere, perire, interficere*, Hebr. יבר (eigenlijk „wegloopen” (dier), „verdwalen”), Arab. *halak, bād*, laat-hebr. נפט, Syr. ענר alle = „heengaan — sterven”. Talm. en Syr. שכב id. Hebr. ברך „vervloeken”, סגי נהור „helderziend” voor „blind”.

¹⁾ Daaruit Spaansch *res* „een stuk vee” (zie hierover *Seybold* in *Orientalische Studien* Th. Nöldeke gewidm. II, p. 760). Dat *Hatzfeld* (p. 67) dit „res” van Lat. *res* afleidt berust op een vergissing.

In de Semietische talen zijn de euphemismen zeer overvloedig vertegenwoordigd. Voor het modern Arabisch van N.-Afrika vgl. het belangwekkende artikel van *Marçais* in „Orientalische Studien Th. Nöldeke gewidm.” I, p. 425 vv. en *Nöldeke*, „Neue Beitr. z. sem. Sprachwissensch.”, p. 87 vv.

Bij de laatst besproken groep hebben wij nu natuurlijk met een bewuste verandering of zelfs omdraaiing van de beteekenis te doen. Vaak wordt zulk een als euphemisme bedoeld woord in verloop van tijd als de normale en directe aanduiding gevoeld, zoodat dan weer een nieuw euphemisme noodig kan worden.¹⁾

Gaan wij nu over tot de categorie van woorden, waarbij de beteekenisverandering geleidelijk tot stand komt en waarbij, zooals wij vroeger opmerkten, psychologische of cultuur-historische factoren in het spel zijn.

Van beide soorten zullen wij in het volgende een aantal instructieve voorbeelden beschouwen. Om daarbij althans eenigszins systematisch te werk te gaan, behandelen wij telkens eerst adjectiva (adverbia), dan substantiva en ten slotte verba. Niet altijd zullen wij deze groepen echter streng uit elkaar kunnen houden.

I. Beteekenisveranderingen uit psychologische oorzaken.

1. *Adjectiva en adverbia*.

Dat er onder de adjectiva vele zijn, die oorspronkelijk betrekking hebbend op bepaalde zintuigelijke waarnemingen naderhand worden gebruikt voor indrukken, die door een ander zintuig worden verkregen (synaesthesie), is uit de Europeesche talen bekend. Vgl. *acer-aigre* „scherp, zuur”; *hooge boom, hooge stem, hoogrood; dieptreurig; zware zonde*; verder het verschillend gebruik van adjectiva als *ruw, grof, hard, eng*.

¹⁾ Vgl. hierover *de Vooy*, Inl. tot de studie der woordbeteekenis, p. 49.